

ПАЗАРЕН РЕД И СОЦИАЛНИ ИНСТИТУЦИИ: ТЕОРИЯТА НА Ф. ХАЙЕК И НОВОВЪЗНИКВАЩИТЕ ПАЗАРНИ ИКОНОМИКИ

Предмет на анализа е теорията на Ф. А. Хайек за институционалната рамка на спонтанния пазарен ред и нейното съвременно звучене. Разгледани са природата, функциите и структурата на социалните функции и начинът, по който те генерират ред. На преден план е изведен характерът на институциите като информационни и комуникационни носители и ролята им за икономизирането на знание. Акцентирано е върху възникването на неформалните правила и конвенции, които израстват като непреднамерени последици от човешката дейност. Втората част е посветена на релевантността на теорията за съвременната посткомунистическа действителност. Утвърждава се тезата, че парадигмата за спонтанния пазарен ред и неговата институционална рамка е нужна като философия на новата социална подредба в по-продължителна и глобална перспектива. Посланията на Хайек се откриват в предупрежденията му за опасността от монополната власт на държавата в създаването на новите норми на социалната практика, както и в настояването за политика, оставяща достатъчно пространство за промените в неформалните пазарни институции.

JEL: B20; D71

Парадигмата за спонтанния пазарен ред представлява сърцевина на икономическата и социална теория на нобеловия лауреат Ф. А. Хайек. Това е конструкция, демонстрираща възможностите, които предлага интегративният подход при изучаването на комплексни социални явления, какъвто е пазарът. Тя надхвърля ограниченията на стандартния икономически анализ на теорията на общото равновесие и привнася нови моменти в икономическата наука, които я правят по-нюансирана и богата.

Теорията на пазара като спонтанен ред може да бъде синтезирано представена по следния начин.¹ Първо, пазарът представлява пример на широк кръг редове в социалния свят и природата: самогенерирани и изкуствено създадени. Пазарният ред (или *каталактиката*, както я нарича изследователят) е парадигмален пример на спонтанно образуване, “резултат от човешко действие, но не и изпълнение на човешки замисъл”.² Второ, пазарът е не механизъм за разпределение на редки ресурси между известни и алтернативни цели, а е преди всичко

¹ Вж. по-подробно: *Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 2. The Mirage of Social Justice*, Chicago, University of Chicago Press, 1976, Ch. 10; *Hayek, F. A. The Fatal Conceit*. Chicago, University of Chicago Press, 1988, Chs. 1, 2, 3, 4 и др.

² *Hayek, F. A. New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. Chicago, University of Chicago Press, 1978, p. 264.

координационен механизъм. Неговото превъзходство над алтернативни форми на организация на икономическия живот е в генерирането на ред. Трето, моделът на пазара на Хайек е модел на сложен епистемологичен механизъм, който събира, използва, разпространява, предава и съхранява децентрализирано знание по-добре от който и да е алтернативен икономически механизъм, основан на принудата и йерархията. Четвърто, съществуването на пазара като спонтанен ред е възможно поради общите норми, на които се подчинява човешкото поведение.

С други думи, теорията за спонтанния пазарен ред съдържа иманентно темата за институциите.

Теорията на Хайек за институционалната рамка на спонтанния пазарен ред

Темата за институциите възниква за Хайек в хода на един от най-големите икономически спорове на XX век - дискусията относно икономическата рационалност на социализма.³ По време на дебата той достига до разбирането, че пазарът може да бъде обсъждан само в контекста на специфичната институционална рамка, формалните и неформалните правила, които ограничават поведението на пазарните агенти. Оттук и дискусията предизвиква префокусиране на научния му интерес към теорията за спонтанните редове и социалните институции, или както той обобщава промяната, към "философски въпроси".⁴

Не е така лесно да се намери експлицитна и безусловна дефиниция в творчеството на Хайек за понятието *социални институции*. Той го употребява като взаимозаменяемо с понятието "правила", като "правилото е склонността или предразположението да се действа или да не действа по определен начин, който ще се изрази в някаква практика или обичай".⁵ Други синоними, които Хайек използва, са "правила на поведение" (*rules of conduct*), "правила на справедливо

³ Вж. Коева, С. Икономическата ирационалност на социализма: Приносът на австрийската школа. Варна, Център за анализи и проучвания, 1999; Коева, С. Фридрих фон Хайек и дискусията относно икономическата ирационалност на социализма. - Икономическа мисъл, 1999, N 3.

⁴ "Необходимостта от абстрактни правила за координацията на последователни действия в живота на който и да е човек при непрекъснато нови и непредвидени обстоятелства важи дори в по-голяма степен за координацията на действията на много различни индивиди при конкретни обстоятелства, които са известни само частично на всеки и му стават известни едва когато възникнат. Това ме довежда до нещо, което в личното ми развитие е начална точка на всички тези съображения и което може да обясни защо, след като съм бил много чист и тесен икономист-теоретик, аз се преориентирах от "чиста" икономика към всякакъв тип въпроси, обикновено смятани за философски" (Hayek [1964] 1967: 91).

⁵ Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 1. Rules and Order. Chicago, University of Chicago Press, 1973, p. 76.

поведение” (*rules of just conduct*), “форми на поведение”, “норми на индивидуално поведение и обществено общуване”, “традиции”, “условности”, “обичаи” и др. Всички тези термини обаче имат *няколко обединяващи черти*.

Първата е, че в основата на практически всички формулировки лежи понятието за “поведение, съблюдаващо правила” (*rule-following behavior*). Хайек застъпва тезата, че в известно отношение това е естествена черта за човешките същества. Човек е “толкова съобразяващо се с правилата, колкото и целенасочено животно”.⁶ Институциите всъщност представляват отражение на поведение, което е високо организирано в смисъл, че представлява относително предвидим или неслучаен образец. “Терминът *правило* се използва, за да обозначи закономерност в поведението на индивидите, независимо от това дали правилото им е “известно” по някакъв друг начин освен по този, че те обикновено го съблюдават.”⁷

Втората характеристика на социалните институции е *техният характер на информационни и комуникационни носители и способността им да икономизират знание*. Според Грей⁸ концепцията на Хайек за социалните институции като средство за генериране, разпространение и акумулиране на знание представлява *една от най-важните парадигмални промени*, които неговото творчество внася в социалната теория. Това е замяната на оценката на социалните институции от гледна точка на предпочитани морални принципи с оценка, изхождаща от способността им да генерират, пренасят и използват знание (вкл. и неявно).

Епистемичното съдържание и функция на институциите могат да бъдат характеризирани *двустранно*. *От една страна*, институционалният контекст е жизненоважен, за да компенсира ограниченото знание и да осигури генерирането и растежа на информацията, което в противен случай би било недостижимо за всеки човек поотделно. *Социалните правила компенсират съдържателното индивидуално невежество, като осигуряват определено равнище на предсказуемост в света на неизвестност и несигурност*, които ни заобикаля. В “Пътят към крепостничеството” Хайек оприличава формалните законови норми на “вид производствени инструменти, които помагат на хората да предвидят поведението на тези, с които трябва да си сътрудничат.”⁹ Като намаляват необходимостта да се обработва

⁶ Пак там, с. 11.

⁷ Hayek, F. A. *Studies in Philosophy, Politics and Economics*. Chicago, University of Chicago Press, 1967, p. 67.

⁸ Gray, J. *Hayek on Liberty*. Oxford, Blackwell, p. 41.

⁹ Hayek, F. A. *The Road to Serfdom*. Chicago, University of Chicago Press, 1944, p. 73.

огромно количество данни и правят поведението на милиони други хора предвидимо, институциите правят живота в обществото по-лек. Те “инкорпорират интелект”, служат като “ориентировъчни жалони”: “тези научени правила... са започнали да включват един модел на околната среда, който е позволил на човек да предскаже и да бъде подготвен за външните явления”.¹⁰

Като правят реакциите на останалите хора предвидими, институциите намаляват количеството информация, нужна за ефективно поведение в обществото. Пример, който се смята за каноничен в литературата, може да илюстрира подобна теза. Става дума за правилото за шофиране от дясната страна на пътя, което е характерно за повечето страни в света. Спазването на това правило икономизира знание и внимание, тъй като то прави информацията относно предпочитанията и намеренията на останалите участници в трафика излишна. Така то освобождава внимание и улеснява движението по пътищата.

Вторият аспект на епистемичната функция на институциите е, че те *въплъщават предишно знание, минал опит* и съдействат за успешното приспособяване на хората в обществото, икономизирайки обществена енергия. “Цивилизацията започва от момента, в който индивидът, преследвайки собствените си планове, може да се възползва от повече знание, отколкото сам той е придобил, и в който той е в състояние да надхвърли границите на собственото си невежество като се облагодетелства от знание, което сам не притежава.”¹¹ Правилата на поведение са лостове, чието съдържание еволюира и се развива във времето така, че те се адаптират към новите потребности, които трябва да задоволяват. По този начин предвидимостта позволява на хората да си взаимодействат, като намалява сферите на неизвестност до степен, съответстваща на ограничените когнитивни способности на човек. А акумулираната мъдрост (или социално знание) означава, че хората не са принудени да преоткриват решението на

¹⁰ Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 3. The Political Order of a Free People. Chicago, University of Chicago Press, 1979, p. 157. Изцяло в духа на Хайек Л. Лечмън, един от най-видните представители на австрийската школа, характеризира институцията по следния начин: “Институцията осигурява средство за ориентиране на голям брой актьори. Тя им позволява да координират действията си чрез ориентацията по общи пътни знаци. Съществуването на такива институции е жизненоважно за цивилизованото общество. Те ни позволяват да разчитаме на действията на хиляди анонимни хора, за чиито индивидуални действия и планове не можем нищо да знаем. Те са възлови точки на обществото, координиращи действията на милионите, като ги освобождават от необходимостта да придобиват и обработват подробна информация за другите и да формират детайлни очаквания относно бъдещите им действия” (Lachmann, L. M. The Legacy of Max Weber. Berkley, The Glendessary Press, 1971, p. 49-50).

¹¹ Hayek, F. A. Constitution of Liberty. Chicago, University of Chicago Press, 1960, p. 22.

всички социални проблеми с всяко ново поколение, а могат да се движат напред.

Третата черта на социалните институции е *тяхното свойство да генерират ред (order-generating property)*.¹² Тази характеристика заслужава по-голямо внимание.

Взаимодействието на правилата на поведение и социалния ред на действия (спонтанния ред) е важна тема в мисловната система на Хайек. Значението, което ѝ придава, едва ли може да бъде преувеличено. Той различава отчетливо двата реда: "системата от правила на поведение, които управляват поведението на индивидуалните членове на групата (или на елементите на който и да е ред), от една страна, и редът или начинът на действие (*pattern of action*), които възниква като резултат за групата като цяло, от друга".¹³ Внимателното разграничение на реда на правила и реда на действията според Хайек е съществена предпоставка за разбирането на това как правилата съдействат за формирането на социалния ред. Това, което го занимава при теоретичната разработка на връзката между правилата, следвани от хората, и получения като резултат ред, е преди всичко спонтанният и по-специално пазарният ред. Именно такъв е конкурентният пазар - резултат от взаимодействието на усилията и действията на хиляди хора, които се подчиняват на общи правила на поведение. "Подчинението на напълно абстрактни общи правила на поведение е това, което води до формирането на социалния ред."¹⁴ За да "произведе" спонтанен ред на действия, редът на правилата трябва да бъде такъв, че те: първо, да позволяват на индивидите да преследват собствените си цели, като използват субективното си знание и второ, да улесняват формирането на надеждни очаквания относно поведението на останалите.

Функцията на правилата за поведение е *да отграничи индивидуалната сфера на отговорност, в рамките на която човек е свободен да използва специфичното си знание и умения*.¹⁵ Институциите изпълняват задачата да определят границите на полето на свобода, в рамките на която действията са разрешени, а човек е този, който трябва да създаде собствената си защитена зона. Разгръщането на спонтанния ред е възможно поради това, че максимална съвместимост и реализация

¹² "...Промените в структурата са предизвикани от това, че елементите им притежават такива повтарящи се черти на поведение или такава способност да следват правила, че резултатът от индивидуалното им действие ще бъде да възстановят реда на цялото, в случай че той бъде нарушен от външни влияния" (Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 1..., p. 158).

¹³ Hayek, F. A. Studies in Philosophy, Politics and Economics..., p. 66.

¹⁴ Hayek, F. A. Knowledge, Evolution and Society. L.: Adam Smith Institute, 1983, p. 42.

¹⁵ Hayek, F. A. Individualism and Economic Order. Chicago, University of Chicago Press, 1948, p.

на очакванията е постижима само чрез разграничаването на интимната защитена сфера.

Въпреки че Хайек разглежда и разграничава различни видове социални редове, *пазарният ред е неговият най-системно анализиран пример* и главен предмет на изследване, това е “най-всеобхватният ред, разпростиращ се върху цялото поле на човешкото общество”.¹⁶ Правилата на поведение прекарват демаркационната линия на разрешените действия чрез упълномощаването на всеки човек да разполага единствен с определени предмети, като изключва всеки друг от контрола върху тях. Установявайки тази линия и граница на защитената сфера на индивида, институцията на частната собственост му дава възможността да разграничи *моемо (meum)* от *твоемо (tuum)*.¹⁷ С тези наблюдения Хайек иска да ни припомни нещо, което според него е известно и общоприето, особено сред мислителите на шотландското просвещение, а именно, че *цивилизацията, просперитетът и прогресът се основават на частната собственост*.¹⁸ Разбира се, правилата на поведение (или “правилата на справедливо поведение”, както най-често авторът ги нарича в последните си творби) се простират отвъд собствеността, като не само дефинират контрола върху нещата, но и регулират трансфера на подобен контрол чрез правилата на договора. Хайек недвусмислено разкрива това, което според него съставлява *сърцевината или системообразуващите на пазарния ред правила*, а именно “*правилата на собствеността, възможността за иск при правонарушение и договор*” (*rules of property, tort and contract*).¹⁹

Начинът, по който правилата съдействат за формирането на спонтанен пазарен ред и по който влияят върху характера на възникващия ред от действия, може да бъде най-добре разбран чрез аналогия с обикновена игра. Всяка игра е наистина ясен пример на процес, при който съблюдаването на общи правила от страна на елементи, преследващи различни и дори конфликтни цели, има за резултат цялостен ред.²⁰ Като се позовава на тази аналогия между

¹⁶ Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 1..., p. 115.

¹⁷ Пак там, с. 107.

¹⁸ Hayek, F. A. The Fatal Concept..., p. 33-35.

¹⁹ Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 2..., p. 109. А когато по-късно (в епилога на тритомника “Закон, законодателство и свобода”) говори за промените и еволюцията на институциите, създаващи пазарния ред, чрез смекчаване на забраните и по този начин чрез разширяване сферата на личната свобода, Хайек ще изброи още: “толерирането на бартера с чужденците”, “признаването на ограничената частна собственост”, “гарантирането на договорните задължения”, “конкуренцията с хората от бранша”, “разнообразяването на първоначалните обичайни практики”, “заемането на пари срещу лихва” и т.н. (Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 3..., p. 161).

²⁰ Hayek, F. A. The Fatal Concept..., p.154.

природата на играта и природата на спонтанния ред, Хайек характеризира реда на конкурентния пазар като игра на *каталактиката*, т.е. на размяната.

При всяка игра познаването на правилата може да подсказе системата от действия, които ще възникнат, както и евентуалните алтернативи в проявлението на възникващия ред при промяна на прилаганите правила. Подобен аналитичен подход може да се използва както при "пазарната игра", така и при други видове спонтанни редове. При всички тези случаи според Хайек съдържанието на "правилата на играта" в съчетание с началните условия и спецификата на околната среда ще определят какъв ще бъде характерът на възникващия ред.²¹ В това отношение отново класиците на либерализма са тези, на които принадлежи заслугата за формулирането на въпрос, централен за социалната теория и за всяка социална политика: "какви правила на поведение ще доведат до ред в обществото и до какъв ред ще доведат определени правила".²²

Разсъждавайки върху този въпрос, Хайек следва общата логика, която характеризира отношението му към социалната действителност и възможността за нейното познание и управление. Тъй като човек се отличава с "неизлично невежество" и човешкият разум не е в състояние да обхване целия сложен свят, *единствено възможното е да се разчита на правилата, при това не толкова на съзнателно създадените правила, колкото на институциите, наложени от традицията.*

Анализирайки виждането на Хайек за съдържанието на "подходящите правила", които са благоприятни за генерирането на спонтанния ред на пазара, ние достигаме до друг съществен момент, свързан с институционалната рамка на *каталактиката*, този за *видовете правила*. Без да разглеждаме цялото разнообразие от класификации, ще се спрем само на две свързани и леко различаващи се дихотомии. Първата е между правила на редовете (rules of orders) и правила на организациите (rules of organizations). Втората е между правила, продукт на преднамерен замисъл (rules product of deliberate design), и спонтанно възникнали правила (spontaneously grown rules).

На основата на разграничение, което е фундаментално в социалната му теория, между две групи социални образувания - редове и организации, той характеризира първите като ръководени от правила, а вторите като ръководени от команди. "Докато в спонтанните редове индивидите са "свързани само от общи правила на поведение", в

²¹ *Hayek, F. A. Studies in Philosophy, Politics and Economics...*, p. 71.

²² *Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 1...*, p. 44.

организацията те са “подложени на специфичните команди на властта”.²³ Разбира се, правейки това разграничение, Хайек уточнява, че разликата може да бъде твърде трудно доловима не само защото правилата могат да стават твърде специфични, а командите - твърде общи, но и защото във всяка организация освен командите съществуват и някои правила. И все пак въпросът за концептуалните различия между двата типа социални формации се свежда в крайна сметка до различия именно в правилата, които композиращите ги елементи спазват, т.е. правилата на реда и правилата на организацията.

Правилата, ръководещи действията в организацията, се отличават с това, че те са за “изпълнението на поставени задачи”. Мястото на всеки в структурата е фиксирано, йерархията определя и правилата, с които той се съобразява, както и специфичните цели, които са му зададени от управляващия център. В този смисъл правилата на организацията са “спомогателни” и имат второстепенна роля спрямо командите и те са диференцирани за членовете на организацията според ролята, която им е отредена в строгата организационна структура.²⁴

Правилата на спонтанния ред са “логически различни” от тези на организацията. Общите черти на правилата на справедливо поведение, които формират основата на всеки спонтанен ред, могат да бъдат сведени до следното:²⁵

- Правилата са *абстрактни и общи*. Това означава, че предназначението им не е известно в своята цялост на никого - формулирани са, за да бъдат приложени от анонимни хора при неопределен брой случаи.

- Правилата са *негативни*, т.е. те само “разграничават сферата на легитимното действие”, “защитават установими граници, в които всеки индивид е свободен да действа, както той избере”, така че “става възможно съвместното съществуване на хората в обществото”. Парадигматичен пример за негативно правило е институцията на частната собственост.

- Правилата са *неутрални* от гледна точка на място и време, т.е. прилагат се независимо от конкретното място и време.

- Правилата са *средство (instrumental)*, предоставено на индивида, те осигуряват част от информацията, която в съчетание със неговото специфично знание за конкретните обстоятелства за време и място служи за основа на неговите решения и за преследване на собствените му цели.

²³ *Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 2...*, p. 85.

²⁴ *Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty...*, p. 49.

²⁵ Пак там, с. 50, 72, 127; *Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 2...*, p. 21, 36, 124.

• Правилата са *независими от каквато и да е цел (purpose-free, end-independent)*. Те са “инструменти на обща цел”, като служат за реализацията на широк набор от индивидуални цели. Прилагат се от индивиди, които, без дори да са наясно с цялото, преследват *своите* цели и използват *собственото* си знание.

Едновременно с дихотомията между правила на реда и на организацията Хайек прави и друго разграничение - между *правила, продукт на преднамерен замисъл, и спонтанно възникнали правила*,²⁶ което става ядро на институционалната му теория. Той полага особена грижа, за да обори конструктивисткото възприемане на правилата изключително като съзнателно установени, а главното му основание е непълнотата на знанието и органично присъщото ни невежество.²⁷ Главната му теза е, че *повечето институции израстват като непреднамерени последици от човешките действия спонтанно, в хода на решаването на координационни проблеми, с които хората се сблъскват*. Една значителна част от тях са правила, модели на поведение, повтарящи се черти на взаимодействията, които не са формулирани отчетливо и се спазват, без непременно да се осъзнава това.

Двете класификации се различават: “Спонтанният характер на резултативния ред трябва да бъде различаван от спонтанния произход на правилата, върху които той почива.”²⁸ Самовъзникналите редове могат да почиват върху спонтанно появили се правила, но не непременно. Човешките агенти могат да коригират и да подобряват правилата, което означава *съществуването в рамките на спонтанния ред на институции с различна степен на целенасочено създаване*. Хайек не изключва и крайния вариант: “...възможно е ред, който все пак трябва да бъде описан като спонтанен, да почива върху правила, които са изцяло резултат на съзнателен замисъл”.²⁹

Заслужава да споменем едно интересно доразвитие на изложената логика - *идеята за неявните правила*.

Правилата за поведение могат да бъдат разграничени като 1) такива, които се спазват, без да са вербализирани; 2) възникнали като неявни, но постепенно са формулирани чрез думи и 3) съзнателно създадени.³⁰ Особено важно е, че правилата се установяват само отчасти от формалното частно право. В ежедневноста стопанска практика

²⁶ Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 1..., p. 51.

²⁷ Пак там, с. 12; Hayek, F. A. Individualism and Economic Order..., p. 50-53; 84-88.

²⁸ Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 1..., p. 46.

²⁹ Пак там.

³⁰ Hayek, F. A. New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas. Chicago, University of Chicago Press, 1978, p. 8.

неформални правила като навиците и общоприетите практики могат да бъдат по-важни, отколкото формалните. Отделните елементи на самовъзникналия ред могат да следват тези норми дори и ако не съзнават тяхното съществуване. А специално внимание заслужават мълчаливо спазваните правила. При това неартикулираната природа на правилата не се отнася единствено до физически действия като карането на колело или говоренето на език. Няма защо например "чувството за справедливост да не се съдържа в подобна способност да се следват правила, които не се познават в смисъл, че не могат да бъдат съзнателно изложени".³¹ В "Закон, законодателство и свобода" тази идея е изразена още по-категорично: "Ние не разбираме как нашата морална система поддържа реда от действия, от който зависи координацията на дейността на милиони хора. И тъй като дължим реда в това общество на традицията от правила, които разбираме несъвършено, целият прогрес трябва да се основава на традицията."³² Така *неявните, подразбирани и несъзнателно следвани правила са въплътени в традициите и навиците*. Идеята на Хайек е, че те трябва да се схващат като общи указания, които ръководят специфичните индивидуални действия.

Сред изследователите на Хайек не съществува съмнение, че именно *институционалната теория на пазара е най-разработената част от теорията му за институциите*. Най-оригиналната ѝ черта е тази за когнитивните функции, които пазарът изпълнява. Значението на пазарите се състои не само в по-очевидните сметководни (изчислителни) и мотивационни механизми, но и в това, че те са жизненоважни за създаването, откриването и предаването на знание. От такава гледна точка пазарът за Хайек е "диалогичен процес на научаване". Той е много повече от институция за рационално сметководене или за стимулиране на инициативата. Той е процес, който предполага социална среда, човешки взаимодействия. Подобно на други социални институции като езика, които улесняват комуникацията и общуването, пазарът е не само това, което е експлицитно изразено в цените. Той е цял свят от подразбиращи се имплицитни норми, мнения, оценки, отнасящи се например до стойността на паричната единица, очакваното пазарно поведение на продукта, надеждността на клиента на банката, познаването на търговската марка и т.н.³³

Конкуренцията е творчески процес на научаване, генериращ знание, надхвърлящо информацията, притежавана от който и да е от

³¹ Hayek, F. A. *Studies in Philosophy, Politics and Economics...*, p. 45.

³² Hayek, F. A. *Law, Legislation and Liberty*. Vol. 1..., p. 167.

³³ Lavoie, D. *Computation, Incentives and Discovery: The Cognitive Function of Markets in Market Socialism*. – In: *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, Jan. 1990, p. 72-79.

участниците на пазара. За да може това знание, капсулирано в цените, да служи коректно като указател за рационално поведение и вземане на решение от индивидуалните агенти, то трябва да бъде генерирано от либерализиран и разгърнат пазар. Тази теза има и друго послание - че се изисква време пазарните участници да привикнат към диалогичния процес, към процеса на пазарен "разговор", към правилата на взаимодействие, които предполагат взаимност в упражняването на права и поемането на задължения, към специфичната пазарна култура, която не само е формулирана с думи, но се съдържа в редица подразбиращи се условия, нюанси, джентълменски споразумения, почтеността и спазването на негласни норми.

Съвременният прочит на теорията

Въпросът, който поставяме в тази част, е в каква степен изложената пределно сбито система от идеи на Хайек относно институционалната рамка на спонтанния пазарен ред може да има отношение към трансформацията на бившите командни икономики и да бъде част от теоретичния фундамент, върху който се формира посттоталитарното общество.

Отговорът не може да бъде в никакъв случай прост и еднозначен. За да стигнем до него, трябва да анализираме по-внимателно една важна особеност на системата от идеи на Хайек, която е едновременно и силна страна, но и уязвимо място. Редица изследователи откриват известна непоследователност в неговите идеи. Той е критикуван преди всичко за това, че теорията за спонтанния ред не може да даде непосредствена ориентация как трябва да изглеждат политическите, правовите и икономическите институции на либералното общество.³⁴ Имахме възможност да покажем, че Хайек не изключва съществуването на съзнателно създадените институции и възможността за рационално преמודелиране и преустройство на институционалната рамка. Той обаче смята, че обществото става по-подредено *постепенно*, като този процес се дължи не единствено на съзнателно създадените правила, но и на еволюцията. Австрийският икономист отхвърля като неприемлива доктрината *laisser-faire*. Той недвусмислено квалифицира като "фатална техническа грешка" на класическия либерализъм обявения неинтервенционизъм и липсата на държавна активност като интерпретация на фундаменталния принцип на доктрината. Вместо това - и тук Хайек е удивително актуален за младите и незрели нововъзникващи пазарни икономики, той енергично защитава "политика, която целенасочено възприема конкуренцията, пазара и цените като нейни основополагащи принципи и използва правовата рамка,

³⁴ Kley, R. Hayek's Social and Political Thought. Oxford, Oxford University Press, 1994, p. 227.

гарантирана от държавата, за да направи конкуренцията колкото е възможно по ефективна и полезна”.³⁵ Той посочва онова, което може да бъде възприето като дневен ред на преходните правителства - в допълнение към превенцията на насилието, още и престъпността, защитата на определени права, собствеността и гарантирането на правила, и което е по-важно, разглеждането на тези задачи като постоянни.

Ако се опитаме да проследим логиката на Хайек и постсоциалистическия си опит, дори е изненадващо колко общият път на развитие от гледна точка на правилата за поведение е сходен с този, който развитите пазарни общества исторически са следвали, но в много по-компресиран начин. Същността на този път е премахването на забраните, еволюцията на индивидуалната свобода и възникването на правила, които “защитават индивида, а не го принуждават да върши разни работи”, “признаването на отграничената частна собственост”, “гарантирането на договорните задължения”, “стимулирането на конкуренцията” и т.н.³⁶

Като критикува конструктивисткия подход към институциите, Хайек показва, че институционалната среда е тази, която ще индуцира най-добрия възможен социален резултат, и че институциите трябва “да са оформени така, че лошите хора да причиняват минимална вреда”.³⁷ Тези аргументи обаче не са последователно развити в рамките на цялостна система, а са представени смътно и като странични идеи към други теми, което изглежда разочаровашо за търсещите по-определени препратки към политическия дневен ред.

Приемането на тезата за спонтанния ред като конструкция за концептуализация на реалността не обвързва непременно теоретика с определен възглед относно това дали и в каква степен е легитимно съзнателното управление на хода на социалното и институционалното развитие.³⁸ В действителност Хайек не игнорира ролята на “неспонтанните” сили. Както показахме, той допуска рационално премоделиране и преустройство на институционалната рамка и водещата роля на държавата в това отношение. Ако се приеме буквално тезата, че социалните институции съдържат саморазвила се мъдрост,

³⁵ *Hayek, F. A. Individualism and Economic Order...*, p. 110.

³⁶ *Hayek, F. A. Law, Legislation and Liberty. Vol. 3...*, p. 16.

³⁷ *Hayek, F. A. Constitution of Liberty...*, p. 60. Тази теза на Хайек е в удивителна хармония с изказването по националната телевизия на един обикновен човек от малко българско село. Помолен от репортер за коментира заобикалящата го действителност и да даде своята рецепта, той отговори: “Трябва да има начин да бъдат поставени спирачки, спиращи хората от лошотията”. И без да познава философията на Хайек, той добави: “Обществото се нуждае от време, за да изработи такива спирачки (правила, к.м.)”.

³⁸ *Kukathas, C. Hayek and Modern Liberalism. Oxford, Clarendon Press, 1989, p. 209.*

тъй като са плод на традицията, то тогава би могло да се твърди, че всяка рационална намеса, особено от голям мащаб, е “конструктивен рационализъм” и ще доведе до неуспех. Очевидно Хайек не мисли така, след като посвещава целия си живот на това да убеди хората в необходимостта да преосмислят гибелните тенденции в съвременното му общество. Нещо повече, той многократно обявява за ръководно начало в социално-философските си работи желанието и стремежа да създаде “пътеводител” (*guide*), да достигне до “конституция на свободата”, да предложи алтернатива на посоката, в която обществото действително се движи.³⁹ С други думи, очевидно е съзнателно премисленото, рационално проповядване на либерална реформа. Но него не го интересува *как* трябва да се извърши реформата.⁴⁰

Като полага изключителни усилия за разграничението на спонтанните и рационално създадените редове, *Хайек не разпределя вниманието и усилията си симетрично*. За да осигури контрапункт на тенденциите на свръхголеми очаквания от проектите за съзнателно преустройство на обществото, той естествено акцентира върху саморазвитието и спонтанността. В резултат от това неговата система съдържа разгърната теория на спонтанния ред и принципите на организираното колективно действие остават в голяма степен непроучени. Доколкото присъстват в творбите му, те не са анализирани сами по себе си, а преимуществено като средство, на което спонтанният ред да бъде контрастиран, така, че неговите черти да изпъкнат по-категорично. Аналогично, в нормативен план, основният принцип на индивидуалната свобода може да бъде схванат главно в контекста на спонтанния ред, като формациите, създадени от човек, стопански или политически, остават чужд елемент на визията за “доброто” общество.⁴¹

Проблемът за *непосредствената приложимост* на модела на Хайек към посттоталитарната действителност е, че по принцип трансформацията от мащаба, който неизбежно се налага след падането на социалистическия обществен строй, се вмести трудно в еволюционна теория за обществото. Тя е скок, прекъсване на установения социален ход и дори когато е връщане към старо, вече преживяно състояние, е отново съзнателно преустановяване на развитието. Въпросът е дали обща теория, акцентираща върху

³⁹ Hayek, F. A. Constitution of Liberty..., p. 298.

⁴⁰ Виктор Венбърг формулира това противоречие като противоречие между “рационалния либерализъм” (рационално прореформистко отношение към установяването на либерален социален ред) и “еволюционния агностицизъм” (прекалено голямото акцентирание на независимостта на еволюционните процеси на нашата невъзможност да им влияем). (Vanberg, V. Hayek's Legacy and the Future of Liberal Thought: Rational Liberalism versus Evolutionary Agnosticism. - Cato Journal, 1994, Vol. 12, N 2, Fall.)

⁴¹ Пак там, с. 226.

спонтанността и независимостта на резултата от индивидуалните човешки действия, може да вмести съзнателна реформа.

За Хайек “конструктивният рационализъм” означава замяната на цялата институционална среда с нова, която е плод на нечия престава за това какво трябва да бъде обществото. Подобен опит за принудително налагане на всеобхватна мрежа от нови институции, които са замисъл и въплъщение на гения на социалните реформатори, е обречен на провал. От такава гледна точка е трудно да се приложи непосредствено подобна сложна и абстрактна философия към конкретните условия на трансформацията, особено в първите моменти на излизането на обществото от “еволюционна улица без изход”.⁴²

Очевидно преходното общество, особено това, *което непосредствено следва социализма*, се различава от познатите “чисти” теоретични схеми. Преходното състояние е всъщност кризисно състояние, това е “ничия земя” между старото, което в някои свои компоненти много бързо отмира, но в други е много жилаво, и новото, което е крехко, незряло, уязвимо. Преходното общество е хибрид от организирани и целенасочени пазарни форми и спонтанно възникнали нови типове човешка дейност. То е началото на промяна в системата и не може да не съдържа много по-голяма от обичайната доза намерения, политически мерки и решения. Едва ли сравнително ограниченият “дневен ред” на държавата, който Хайек свързва с едно установено, зряло общество, би бил достатъчен, ако се приложи към почти изцяло централизирана, нелиберализирана стопанска система. В този изключителен, необичаен от историческа гледна точка период, когато старият координационен механизъм е престанал да действа, но дерегулирането все още не е реализирано, цените все още са административно определени, липсват установени права на собственост, реално пазарите и пазарните сделки не са разгърнати, неизбежно хаосът може да бъде предотвратен само ако бъде приложен най-малкото “скромен конструктивизъм в избора на фундаменталните правила и във формирането на трансформационната политика”,⁴³ в приложението на кохерентна съвкупност от мерки по промяната на системата. Можем с основание да признаем, че в тази първа фаза, следваща социализма, преходното общество трудно може да се вмести в Хайековата схема на бавно еволюиращ ред главно поради присъщия му институционен вакуум.

⁴² *Streit, M.* Constitutional Ignorance, Spontaneous Order and Rule Orientation: Hayekian Paradigm from a Policy Perspective. - In: *Hayek: Economist and Social Philosopher. A Critical Retrospect.* Ed. by S. Frowen. New York, St. Martin's Press, 1997, p. 52.

⁴³ *Klaus, V.* Systemic Change: The Delicate Mixture of Intentions and Spontaneity. - *Cato Journal*, 1994, Vol. 14, N 2, Fall.

Това не означава, че спонтанните процеси и механизмите на *каталактиката* не действат въобще. Въпреки че е недостатъчна, за да бъде единствена аналитична рамка за разбиране на преходното общество в *къс период* и трябва да бъде допълнена с друга, например с тази на Бюкенън,⁴⁴ парадигмата на пазарен ред на Хайек е необходима и релевантна за обяснение на фундаменталното възникване на новия социален ред, разгледано в *по-продължителна и всеобхватна перспектива*.

Тук е нужно да се спрем на един интересен въпрос. Като обсъжда тезата дали творчеството на Хайек съдържа достатъчно ресурси и потенциал, за да ръководи движението от рухнали институции на посттоталитарното общество към стабилна пазарна икономика и гражданско общество, Дж. Грей е категоричен, че това е невъзможно. Неговите аргументи са, че теорията на Хайек за спонтанно развиващи се пазарни формирания и правила е отражение на чисто британски опит, който не може да бъде възпроизведен от която и да е източноевропейска страна. Еволюцията на правната рамка е или “напълно неприложима”, или “гибелна заблуда”. Това, което е нужно, е конструктивистка законодателна дейност, тъй като институциите не са нищо друго освен “продукт на институционален замисъл и законодателен декрет”.⁴⁵ “Поради това, че им липсва правната и институционална инфраструктура на пазарната конкуренция, пост-социалистическите държави ще бъдат заблудени, ако очакват пазарните институции да се появят чрез процес на спонтанно израстване.” Нужно е не политическо бездействие, а интензивно институционално строителство. Нещо повече, Грей предвижда някакъв вид национално оцветен капитализъм, който не е основан на “собственически индивидуализъм”, не е свързан с “трансплантирани западни модели, които не работят”, и предлага трети път, “незападен тип модел”, наложен чрез авторитарно декретиране”, известно “връщане към докомунистически традиции” и т.н. Според него няма основание да се предполага, че непланираната институционална еволюция ще бъде благотворна за системата на доброволната пазарна размяна, каквато е *каталактиката*. В бившите социалистически страни са мислими само “рудиментарни пазарни процеси”, които най-вероятно са “експлоататорски”, “овладени от мафията” и подвластни на “вътрешна дискоординация”.⁴⁶

⁴⁴ Vanberg, V. Цит. съч.

⁴⁵ Gray, J. Hayek, Spontaneous Order and the Post-Communist Societies in Transition. - In: C. Frei and R. Nef, eds. Contending with Hayek: Liberalism, Spontaneous Order and the Post-Communist Societies in Transition. Bern (etc.): Lang, p. 38.

⁴⁶ Gray, J. From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model. - In: Liberalism and the Economic Order. Ed. by E. F. Paul, E. D. Miller, Jr., J. Paul. Cambridge, Cambridge University Press, 1993, p. 45.

Такова тълкувание и препроцит на Хайек представя според нас деформирано неговите идеи и ги прилага по преднамерен начин, заслужаващ коментар.

Това, на което трябва да се обърне внимание, е разбирането на Грей за понятието "институционална инфраструктура". Цитираните откъси показват, че той очевидно не взема предвид *многопластовия характер* на институционалната рамка. Правилата на играта са, както видяхме и както ги разбира Хайек, формални и неформални. Част от тях, преди да се превърнат в артикулирани и вербализирани чрез закона, са преминали през равнището на конвенциите, условностите, имали са статута на негласни правила на поведение. И както е вярно, че политическо-правният ред, конституционната рамка, трябва задължително да гарантира сигурността и собствеността и именно тя е във фокуса на реформаторите, т.е. тя е въпрос на политически избор, вярно е също, че най-малко еднакво важно е възникването, утвърждаването, стабилизирането на най-съществените елементи на културата на пазара и размяната.

Институциите са ограничения и оформители на човешкото поведение. Пазарните трансакции съществуват в условията на най-различни култури и в най-разнообразни ситуации, но правилата, които предпоставят превръщането на пазарните сделки в търговски прогрес, трябва обезателно да са такива, че те най-малкото да не противоречат на средата. Развитието не е въпрос на просто написване и приемане на конституционни правила, а вграждане, вписване в културата. Икономическите, политическите и правните реформи не са в никакъв случай само абстрактно налагане отгоре на правила, а процес на *израстване* на икономически, политически и правни разбирания, практики на местна почва. И превръщането на тези правила в действащи е немислимо, без те да преминат през обичайните практики и нагласи, които неизбежно проникват в правилата за социално взаимодействие. Социалните норми следват някакъв път на развитие (development path) и имат предистория. Това означава, че създаването и съзряването на институционалната рамка на новото пазарно общество не може в *никакъв случай да бъде сведена до "институционално строителство"*. "Да се мисли за рационално изграден капитализъм би било еднакво безразсъдно смело, както да се мисли за рационално изграден социализъм."⁴⁷ Основополагащите пазарни принципи - частната собственост, свободата на договарянето, правото на свободен избор, взаимната изгода и реципрочност при размяната, мирното съществуване на индивидите и нациите, просперитетът, могат да станат част от

⁴⁷ Kosłowski, R. Market Institutions, East European Reform, and Economic Theory. - Journal of Economic Issues, 1992, Vol. 26, N 3, Sept., p.677.

общественото битие в страните от бившия съветски блок само ако социалните конвенции и обичайни практики ги легитимират. А това е бавен, постепен, много продължителен, в рамките на поколения процес. Най-доброто, което разумът може да стори, е да разработи и провежда политика, която оставя достатъчно пространство за реалните промени, протичащи в неформалните институции, и отчита тези промени.

От гледна точка на съвременното съдържание на реформиращото се общество това означава, че институционализацията на капитализма изисква не само юридическото гарантиране на ненакърнимостта на правата на собственост, договорните отношения и др., но и “създаването на нова средна класа, чието ядро биха били трудолюбивите и процъфтяващи предприемачи, желаещи да се придвижат нагоре в обществото”.⁴⁸ Пазарните институции не могат да бъдат създадени внезапно (дори и за десетилетие или две), или както се изразява Корнай, “с кавалерийска атака”,⁴⁹ обуржоазяването е дълъг исторически процес, като работещите частнособственически права, договорните отношения и др. изникват естествено, без да бъдат насилвани. Всъщност неявните или неформалните правила установяват границите на приемането на явните, законови норми.

Значението на подобни разсъждения от гледна точка на съвременните реформи е, че е необходимо доста време, за да могат пазарните участници да привикнат с диалогичния процес, с пазарното общуване, с правилата на взаимодействие. Тези правила предполагат освен получаване още и даване, те са двустранни. Специфичната пазарна култура включва както явните белези, намерили израз в обективни правила и закони, така и безброй скрити нюанси, разбиране за почтеност, уважение към неписаните норми, джентълменски споразумения и т.н.

Ако се върнем на тезата, че създаването на институциите е въпрос на “строителство” и че те трябва да предшестват пазарния процес, изминалото десетилетие показва, че реалността е много по-сложна. Това означава, че най-естественият приоритет на всяко правителство, което иска да насърчи ефективността, трябва да е стимулирането на конкуренцията, установяването и гарантирането на правата на частната собственост, на правилата и нормите на действително бизнес-поведение, защитата на дребните и средните компании, подпомагането на предприемачеството. При това, дори и предприемаческата будност като способност за улавяне на неоткрити от другите възможности за печалба да е вече налице, реформаторите трябва да положат специални

⁴⁸ Kornai, J. "Market Socialism Revisited?" The Tanner Lectures on Human Values. Stanford University, 1991, p. 50-51.

⁴⁹ Пак там, с. 54.

усилия тя да бъде канализирана, “себелюбието“ и “самоинтересът” да хармонизират и да допринасят за обществената изгода. В противен случай пазарът и идеята за него, както имаме възможността сами да се убедим, се компрометират. Единственият начин това да бъде направено е внимателно и систематично да се изгражда институционалната конфигурация, осигуряваща нужната обща стабилност и позволяваща на будните предприемачи да експлоатират новите възможности и да поемат риск.

Формалните институции са изключително важни и тяхното подценяване се оказва твърде неблагоприятно за общото развитие. *Но не по-малко значимо е стимулирането на пазарните сили отдолу, утвърждаването на условия, при които частните новосъздадени агенти със своя пропазарен манталитет и диспозиции да доминират икономическата сцена. Или, както метафорично се изразява Бетке, “нужното преразпределение ще дойде не от поставянето на старото вино в нови бутилки, а от производство на ново вино”.*⁵⁰

С какво още съвременният прочит на Хайек може да бъде ни полезен?

Фактът, че социализмът беше премахнат като политическа и спря да функционира като икономическа система за много къс период, както и това, че реалността налагаше бързи решения за изграждането на новата система чрез “изкуството на държавничеството”, даде нови импулси на “конструктивисткия начин на мислене”. Хората от региона са проникнати от мисълта за “уникалността на процеса”, за “съзнателно и прагматично установяване на нови процедури” и преизпълнени с “естествената гордост от това, че правят нещо съвършено ново”. Тези фрази са заимствани от коментара, който Хайек прави на създаването на американската конституция.⁵¹ И ако продължим с неговите разсъждения, адаптирайки ги към посттоталитарната реалност повече от десет години след началото на промените, забележително е колко по-различна е системата, възникнала от идеала, колко непредвидени и неочаквани са последствията от иначе логично последователните схеми, които бяха приложени.

Антиконструктивистките аргументи на Хайек изглеждат изненадващо адекватни, особено след първия етап на прехода. Социалният организъм според него има свой собствен живот и той не може да бъде контролиран или произволно манипулиран. А “най-важният резултат от социалистическата епоха е разрушаването на традиционните ограничения върху властта на държавата”.⁵² Хайек не

⁵⁰ Boettke, P. Why Culture Matters: Economics, Politics and the Imprint of History, <http://www.econ.nyu.edu/user/boettke>.

⁵¹ Hayek, F. A. Constitution of Liberty..., p. 184.

⁵² Пак там, с. 256.

изключва експериментирането в социалната практика, но предупреждава, че обществата трябва да внимават да не използват изключителната монополна власт на държавата при това експериментиране.⁵³ Ако се следва тази логика и аргументация, най-катастрофалният резултат за обществото би бил изключването на конкуренцията и алтернативността на възможните решения. Практиката на източноевропейските страни многократно демонстрира подобна деформация във философията на икономическата политика, чието ядро стават именно конструктивистките амбиции.

Човешкият разум сам по себе си е недостатъчен, за да се конструира обществото наново, и той трябва да бъде използван интелигентно и предпазливо – това е, което преходното общество може да научи от социалната философия на Хайек. Мъдрото поведение би означавало да се насърчат и стимулират силите (институции, практики), които позволяват в много по-голяма степен разпръснатото знание и човешка инициатива да се развият и разгърнат.

Този аргумент *не е особено оптимистичен от гледна точка на скоростта на промяната*. Голяма част от пазарната култура, знание и опит, които лежат в основата на обществото, липсват. Отсъстват и отпразните позиции, които позволяват на хората да приспособяват действията си, особено в началото. Човешките агенти трябва да работят без помощта на “фиксираните черти на пазарна среда”. Мрежата от пътепоказатели (правила и начини на поведение), които разделят приложимите от неприложимите избори в зрялото пазарно общество, е доста крехка и несигурна. Разбирането за това, както и идеята, че неперсоналните пазари, а не правителството, са единственият безпристрастен съдия, *могат да изглеждат обезкуражителни*. Но те ще имат отрезвяващ ефект върху нашите очаквания, тъй като ние разбираме, че сме твърде ограничени в това, което можем съзнателно да постигнем и че много от нашите надежди са илюзии. Основното послание на Хайек към съвременните реформатори, е да провеждат реформите с *пълно съзнание за ограниченията пред човешкия разум и неговия потенциал да се конструира обществото наново, с “интелектуална смиреност”, “разглеждаща със страхопочитание спонтанните сили, чрез които индивидът създава неща по-големи, от които той съзнава”*.⁵⁴

⁵³ “На амбициозния и нетърпелив реформатор, изпълнен с възмущение от определено зло няма да му се струва подходящо нищо друго, освен пълното премахване на това зло по възможно най-бързия начин и чрез най-преките средства. Но ако в нетърпението си да решим такива проблеми незабавно ние дадем на правителството изключителни и монополни пълномощия, може да се окаже, че сме постъпили късогледо.” (Пак там, с. 260.)

⁵⁴ *Hayek, F. A. Studies in Philosophy, Politics and Economics...*, p. 155.

*

Така анализираните тези за институционалната рамка на парадигмата на Хайек на пазара могат да бъдат обобщени по следния начин:

Пазарът може да бъде обсъждан само в контекста на институциите, формалните и неформалните правила, които ограничават поведението на пазарните агенти. Институциите имат характера на информационни и комуникационни носители. Тяхното епистемологично съдържание се изразява, от една страна, в това, че те икономизират знание, правят реакциите на останалите хора предвидими и по този начин компенсират индивидуалното невежество, като осигуряват предсказуемост в света на неизбежна несигурност. От друга страна, те въплъщават предишно знание и опит и съдействат за успешното приспособяване на всяко ново поколение в обществото. В крайна сметка социалните институции генерират ред, като отграничават сферите на индивидуалната свобода и отговорност. Голяма част от социалните институции, вкл. и тези на пазара, израстват като непреднамерени последици от човешките действия спонтанно, в хода на решаване на координационни проблеми, с които хората се сблъскват. В ежедневната практика на пазарния процес по-важни от формалните могат да бъдат неформалните правила под формата на навици, конвенции, общоприети практики. От такава гледна точка пазарът е нещо много повече от това, което е експлицитно изразено в цените. Той е цял свят от имплицитни норми, оценки, предубеждения, информация, споделяни от пазарната общност.

Посланията на Хайек към посттоталитарната действителност не са директни. Парадигмата на пазарния ред е необходима и релевантна като философия на новата социална подредба в по-продължителна и глобална перспектива. В такъв аспект някои антиконструктивистки аргументи изглеждат твърде адекватни, особено след първия етап на прехода. Практиката на източноевропейските страни и на България в частност демонстрира многократно опасностите от злоупотреби с изключителната монополна власт на държавата при прокарване на новите форми в социалната практика и изключването на състезателността като алтернатива. Духът и философията на Хайек биха означавали да се насърчават и стимулират разнообразните практики, позволяващи развитието и разгръщането на разпръснатия опит, знание и човешка инициатива.

15.II.2002 г.